

Аграрният рефлекс: социалистическата собственост и земеделските земи в НРБ

Избрах така формулираната тема, тъй като съдбата на земеделските земи винаги е предизвиквала историческата страст на професор Стилиян Йотов. Неведнъж сме обсъждали заедно, че наследството на социалистическата собственост е нещо, което трябва да бъде „преработвано“ и осмисляно не само от историци и философи, но и от юристи, които познават съвременната правна регулация на частната собственост. Настоящият текст, както и много, много, много други, съществува благодарение на заразителната жажда за ново познание и на онова весело любопитство, което винаги присъстват като пламък в очите на Стилиян, чиято топлина се чувства дори и когато той стои на стотици километри разстояние и говори през мобилния си телефон. И за да може разговорът ни да продължи, ще оставя непояснена „медицинската част“ в и без това дългото заглавие на един по необходимост твърде кратък текст.

1. Земя и абрeвиатури

След Деветосептемврийския преврат от 1944 г. започва един от най-големите експерименти със собствеността върху земеделските земи във време, когато собствеността се е случвала като юридическа власт основно „на село“ и значително по-малко в „границите на града“. Този експеримент е свързан с употребата на множество клишета, съществуващи и като абрeвиатури, които ще изпъстрят и следващите страници.

Редица земеделски земи са **одържавени** чрез конфискуването им, а други са отнети в полза на държавата, като във всички тези случаи собствеността върху отчуждените имоти е придобита от българската държава. Едни от най-големите като обем отчуждавания са извършени въз основа на Закона за трудовата поземлена собственост (ЗТПС) от 1946 г. Той определя максимално допустим размер на собствена земеделска земя, която може да притежава всеки български гражданин, необходима да му осигури по-добро съществуване.¹ Отчуждените по ЗТПС земи са включени в Държавния поземлен фонд, а част от тях са предадени за обработка от организираниите за целта **държавни земеделски стопанства (ДЗС)**. Към 1948 г. съществуват около 86 ДЗС с обща площ от 800 хил. дка. ДЗС се определя като реално социалистическо предприятие в селското стопанство, което трябва да

¹ За аналогията на въведената уредба с тази на правителството на БЗНС през 1920–1923 – Закона за увеличаване на размера на държавните земи от 1920 г. и Закона за трудовата поземлена собственост от 1921, вж.: Ф. Панайотов (ред.), *България 20 век: Алманах*, С., 1999, Труд, 166; както и: Т. Галунов, „Поземлената собственост и законодателството на БЗНС (1920–1923 г.)“, в: *Епохи*, 1995, 3, 77–78, 79.

служи за пример на трудово-кооперативните земеделски стопанства (ТКЗС).²

Паралелно с процесите на национализация се осъществяват и такива на **обобществяване** на земеделската земя, при което собствеността формално (юридически) остава притежание на селяните. Съгласно Наредба-закон за трудови кооперативни земеделски стопанства от 1945 г. (НЗТКЗС) трудовото кооперативно стопанисване на земята се извършва чрез свободното организиране на имотните и безимотните земеделци в *трудова кооперативни земеделски стопанства (ТКЗС)*. Определено като нов път за развитие на българското селско стопанство, ТКЗС е форма на коопериране, при която трудещите се селяни си поставят за цел:

с общи средства за производство, чрез групиране на земята, обобществяване на земеделския инвентар и добитък и със задружен организиран труд на своите членове да изградят кооперативно стопанство, за да осигурят пълна победа над всички експлоататори и врагове на трудещите се, да преодолеят голямата изостаналост на дребното еднолично стопанство, да създадат висока култура на земеделието и висока производителност на труда, да осигурят заможен и културен живот на членовете на трудовокооперативното земеделско стопанство и победа на кооперативния строй на село.

Въпреки многократно обявения доброволен характер на *участието в ТКЗС*, процесът на създаването им е свързан с осъществяването на непосредствени репресии и упражняването на психологически натиск, както и про-

² Вж.: И. Марчева, „Социалистическият експеримент в селското стопанство в България (1944-1989 г.)“, в: Е. Кандиларов, (съст.), *Изследвания по история на социализма в България 1944-1989, С., 2010, Графимакс, 396.*

веждането на множество „административни и икономически мерки срещу частниците на село, за да бъдат ‘убедени’ да влязат в ТКЗС“^{3,4} Освен налагането на ниски изкупни цени, които са под себестойността на произвежданата продукция, заможните селяни се обявяват за „кулаци“, спрямо които се организират различни форми на публично линчуване⁵ и „разкулачване“ – заграбване на имуществото им.

Главното основно средство за производство в *имуществото на ТКЗС* е земята, внесена от кооператорите, от други лица и организации или предоставена от държавата за ползване. Съгласно чл. 11, ал. 1 от Примерен устав на ТКЗС, приет на Втората конференция на ТКЗС от 05-07.04.1950 г. (ПУ-50), внесената от членовете на кооперативното стопанство за общо ползване земя остава собственост на лицата, които са я притежавали до включването ѝ в стопанството, но не в реалните ѝ граници, а в границите на кооперативните блокове.⁶ Съгласно чл. 10, ал. 1 от Примерния устав на ТКЗС, приет от конгреса на

³ Вж.: И. Марчева, цит. съч., 398; прилаганите мерки водят да увеличаване на процента на кооперирани земи, който през 1950-1951 г. е 56,4 % от подлежащите на коопериране земи, през 1955-1956 г. – 75 %, а през 1958 г. – 92 %. През 1958 г. се извършва и уедряване на ТКЗС, които от 3202 стават 975, като целта е осигуряване на по-големи възможности за механизация и прилагане на модерна селскостопанска техника. Вж. също: Р. Ганева, „Българското село между традициите и насилствената модернизация“, в: *Годишник на ВУАРП*, т. VII, 2019, 325.

⁴ За превръщането на ТКЗС-тата „във второ, след селсъвета, съсредоточие на властта и неин важен инструмент за икономическо и пропагандно въздействие върху локалната общност“, вж.: М. Груев, *Преорани слогове. Колективизация и социална промяна в Българския северозапад (40-те-50-те години на XX век)*, С., 2009, Сиела, 122-123.

⁵ Например „затварянето при селския бик като форма на ‘агитация’ на най-упоритите“; вж. М. Груев, цит. съч., 126.

⁶ В същия смисъл е бил и чл. 15, ал. 1 от НЗТКЗС.

ТКЗС от 28-30.03.1967 г. (ПУ-67), внесената в кооперативното стопанство земя за общо ползване остава собственост на лицата, които са я притежавали, но не в реалните ѝ граници, а в границите на земите, стопанисвани от ТКЗС. Върху тези земи ТКЗС притежава безвъзмездно право на кооперативно земеползване. Съгласно ПУ-50 членовете на стопанството могат да прехвърлят правото на собственост върху внесената от тях в кооператива земя както в полза на самото ТКЗС, в което членуват, така и на в полза на неговите членове (останалите кооператори), но с приемането на ПУ-67 тази възможност се запазва само в полза на ТКЗС, в което членуват.

През 1970–1971 г. ТКЗС се обединяват с ДЗС в *аграрно-промишлени комплекси (АПК)*. Съществуващите дотогава ТКЗС и ДЗС са обединени под ръководството на 150 АПК и няколко промишлено-аграрни комплекса (ПАК)⁷, като обединените ТКЗС и ДЗС първоначално (до 1975 г.) запазват своята организационна самостоятелност. Всяко АПК има средно по 6 500 служители и обработка по 27,4 хиляди хектара.⁸ АПК са създадени в изпълнение на решенията на Априлския пленум на ЦК на БКП от 1970 г. и са насочени към организирането на монокултурни едри стопанства с трайна специализация, в които се осъществява връзката между селското стопанство и преработвателната промишленост. АПК се определя като социалистическа, териториално обособена стопанска организация – юридическа личност, която в съответствие с единния план за обществено-икономическото развитие на страната рабо-

⁷ Вж.: И. Марчева, цит. съч., 409.

⁸ Вж.: М. Иванов, „Икономиката на комунистическа България (1963-1989)“, в: И. Знеполски (съст.), *История на Народна република България: Режимът и обществото*, С., 2009, Сиела, 311.

ти на стопанска сметка и осъществява ефективно производство на селскостопанска и друга продукция, с прилагане на промишлени методи, при висока степен на концентрация и специализация на производството и интеграция с преработващата промишленост. В този смисъл е чл. 1, ал. 1 от Примерния устав на Аграрно-промишления комплекс, приет от Централния съвет на Националния аграрно-промишлен съюз на 13.02.1980 г. АПК има и допълнителната цел да заличи разликата между кооперативна и държавна собственост, като претопи техните субекти (ТКЗС и ДЗС) в единно юридическо лице.

През 1975 г. окончателно е отнета икономическата самостоятелност на ТКЗС, които са превърнати в *производствени стопанства* (ПС) към АПК. В началото на 1980-те години производствените стопанства са преименувани на *производствени бригади* (ПБ), а с Указ № 922 за ползуване на земята и осъществяване на селскостопанската дейност, обнародван на 23.05.1989 г., е посочено, че селскостопанската дейност се извършва от *колективни земеделски стопанства* (КЗС), от други фирми и от индивидуални земеделски стопанства. Като КЗС са уредени старите ТКЗС, дефинирани като организация за селскостопанската дейност и за взаимно подпомагане върху принципите на доброволността и самоуправлението.

С параграф 12 (обн. на 03.04.1992 г.) от ПЗР на ЗСПЗЗ *се прекратяват* съществуващите ТКЗС, както и всички организации и фирми, регистрирани по силата на Указ № 922/1989 г. В цялата тази въртележка от съкращения и сменящи се „абривиатурни“ форми на ползване на земеделските земи въпросът за собствеността им става все по-абстрактен и трудно удържим. Нека въпреки това да направим опит за осмисляне.

2. Собственост и Вертикали

Въпреки динамиката през времето, можем да кажем, че собствеността на ТКЗС разкрива някои общи черти, проявяващи се най-ярко в сравнението ѝ с другата социалистическа собственост: държавната. Именно **държавната (общонародната) собственост** е обявена от Конституцията на НРБ от 1971 г. за „висша форма на социалистическата собственост“, която „определя социалистическия характер на собствеността на кооперативните и обществените организации и се ползува с особена закрила“ (чл. 15, ал. 1 от КНРБ-71). Една от целите на реформите в областта на селското стопанство е различните форми на обществена собственост постепенно да се развиват и сближават, за да прераснат в единна общонародна собственост. Тази единна собственост е белег на развитото социалистическо общество и именно за постигането ѝ са създадени ДЗС, ТКЗС, АПК, ПС, ПБ и КЗС.

Въпреки това между държавната и **кооперативната собственост** в България съществуват съществени различия. Докато държавната собственост „се създава първоначално в резултат на насилствена експроприация на капиталистическата собственост“, то правото на собственост на ТКЗС „възниква чрез обобществяване на частната трудова собственост на напълно доброволни начала“⁹. Ако държавната собственост „принадлежи на целия народ в лицето на социалистическата държава“, то правото на собственост на ТКЗС „принадлежи на отделния кооператив като самостоятелен правен субект“ и е тясно свързано с правото на лична собственост върху спомагателното

⁹ Вж.: В. Таджер, *Право на собственост на трудово-кооперативното земеделско стопанство*, С., 1955, Наука и изкуство, 27.

стопанство, което принадлежи на домакинството на всеки кооператор.¹⁰

Запазването на частната собственост на кооператорите (чл. 11, ал. 1 от ПУ-50, чл. 10, ал. 1 от ПУ-67) всъщност е резултат от сериозните протести от страна на българското селячество срещу национализирането на земите им, но това „запазване“ е станало причина и за силно идеологическо преосмисляне на частния характер на собствеността на кооператорите в ТКЗС. Българските селяни са създали работа на българските юристи. За частната собственост на кооператора се посочва, че „не е старото право на частна собственост, познато на капиталистическото право“, като то „се различава съществено и от правото на частна собственост на некооперираните трудещи се селяни“¹¹. Ето как е описана спецификата на собствеността на ТКЗС:

С вноса на земята в ТКЗС тя губи индивидуалните си граници (освен тази, която е в чертите на регулационния план). Всички синори, които разделят земята на отделните стопани, се унищожават и се създават големи кооперативни блокове. В резултат на това правото на собственост на селския стопанин върху точно определени късове земя се замества от право на собственост върху земя, определена само в количествено и качествено отношение, земя без реални граници. Това е земя от кооперативния блок, която е загубила своята индивидуалност.¹²

Все пак до 1953 г. собственикът запазва правото си да получава рента от обработването на земята, но нейният размер се определя едностранно от общото събрание на кооператива. Така между кооператива (ТКЗС като юридическо

¹⁰ Пак там.

¹¹ Вж. пак там, 37.

¹² Пак там.

лице) и собственика-кооператор се осъществява *особена* „вертикална“ подялба на правото на собственост, която може да бъде сравнена с тази при разделената феодална собственост.¹³ При разделената (фрагментирана) феодална собственост е налице характерното „вертикално“ разделение на собствеността между върховен собственик (владетеля) и подчинен собственик (феодала). И двете „части“ на собствеността са съчетавали както публична, така и частна власт – те са комбинирали осъществяване на политически функции (власт-суверенитет) с упражняване на вещноправни правомощия (власт-употреба). Върховният собственик е бил номинален титуляр на земите (*dominium directum*), които се намират под неговия суверенитет, като извършваните от него дарствени актове (грамоти, хрисовули) са прехвърляли полезната собственост (*dominium utile*) в полза на съответния феодал.¹⁴ Подчиненият собственик не само че притежавал полезната собственост върху предоставените му земи, но осъществявал и политическа власт от името на царя, въз основа на предоставения му от последния административен, фискален и съдебен имунитет.¹⁵

Съществената разлика при *обобществената собственост на ТКЗС* е свързана с извършваното обобществяване на имотите на множество лица, които се коопери-

¹³ За характерното за феодалната собственост „наслояване на правни субекти върху една и съща вещь“ вж.: А. Венедиктов, *Държавна социалистическа собственост*, С., 1950, Наука и изкуство, 101-102.

¹⁴ За различните степени в съотношението между властта на върховния собственик и властта на подчинения собственик вж.: А. Венедиктов, цит. съч., 110.

¹⁵ Изразяващ се в правото сами да администрират, да събират данъци и да съдят подвластното им население. Вж.: М. Андреев, Ф. Милкова, *История на българската феодална държава и право*, С., 1993, Софи-Р, 178.

рат, за да осъществяват заедно обработването на своите земеделски земи, включвайки ги в общ кооперативен блок. В този смисъл обобществената собственост на кооператорите и ТКЗС, освен „разделена“ – поделена между кооператора и кооперацията, е замислена и като „обединена“ или „обединяваща“ – свързваща включените в кооперацията кооператори. Различна е и посоката, в която се очаква „изтичане“ на собствеността: ако при разделената феодална собственост суверенната власт на владетеля се утилитаризира като вещноправни правомощия върху конкретен земен участък и се прехвърля частично за управление и разпореждане в полза на конкретен аристократ, то при обобществената кооперативна собственост собствеността на кооператора загубва своя частен характер, за да се превърне в право с аморфен обект, чието управление е предоставено изцяло в компетентността на органите на кооперацията. Ако в първия случай „посоката“ е към създаване на частна собственост, то във втория – тя е обратната: към нейното фактическо заличаване.

Въпреки посочените разлики, теорията за обобществената кооперативна собственост върху включените в ТКЗС земеделски земи следва да бъде включена сред опитите за вертикално разделяне на собствеността и за представянето ѝ като сложен комплекс от отношения между няколко лица, разполагащи с различни права и задължения върху вещта. Оригиналният елемент в тази теория е именно *заличаването на индивидуализацията на притежаваната вещ* („собственост без реални граници“), с което правото на частна собственост се атакува не чрез фрагментиране на неговото съдържание, а чрез обезсилване на неговия обект. В този смисъл собствеността на кооператорите се оказва „вещно право без вещ“ (право след

края на вещта) – обстоятелство, което ще бъде отбелязано и впоследствие, при възстановяването на собствеността върху земеделските земи.¹⁶

При един „феодален“ прочит на собствеността на ТКЗС¹⁷ изпадането на селяните в зависимост от феодала се оказва изместено от тяхното коопериране, разглеждано като преход към установяването на единна „висша“ („върховна“) държавна собственост:

Тенденцията у нас е правото на частна собственост върху земята постепенно да се ограничава и съкращава, за да се превърне в право на държавна собственост, а земята да остане във вечно ползване на кооперативите. Следователно връзката между правото на собственост на ТКЗС и правото на частна собственост на кооператорите върху земята е едно временно, преходно явление, което ще се замени с връзка между собствеността на ТКЗС и държавната собственост върху земята.¹⁸

Собствеността се „връща“ към суверена, който обаче, за разлика от суверена при феодалната собственост, не е персонализиран в лицето на владетеля, а също – подобно на собствеността („собственост в идеални граници“),

¹⁶ Вж. напр. Решение № 7/19.06.1995 г. по конст.д. № 9/1995 г. на Конституционния съд (КС) на РБ, както и Решение № 4/11.03.1998 г. по конст.д. № 16/1997 г. на КС на РБ, където се посочва, че при реституцията на обобществените земеделски земи се възстановява не „самото право на собственост“, а „правата“ на собственика.

¹⁷ Вж. също: М. Груев, цит. съч., 281-282, където селяните са посочени като „фиктивни притежатели на земя“, като „вместо изполчари в господарлъците стават наемни работници на държавата“. Задълженията за ангария също намират своите проекции в различни отработъчни задължения към обществото, при което поземлените отношения „изключително плътно се доближават до тези в Османската империя преди приемането на Аграрния закон от 1858 г.“.

¹⁸ Вж.: В. Таджер, цит. съч., 38.

е обобществен в абстракцията на една единна държава, явяваща се носител на всенародния интерес („общонародна собственост“). Поради абстрактния характер на своя приносител **социалистическата собственост** деперсонализира както частната, така и държавната собственост, превръщайки вещноправното съдържание на собствеността в придатък към осъществяваната *административна власт*. Собствеността не просто се политизира и идеологизира, но тя се и бюрократизира – превръща се в административна дейност.

В опита за консолидиране на социалистическата собственост като единствена („всенародна“) може да бъде открита и причината за фактическата ирелевантност на обявената в чл. 21 на ЗИСС разлика *между обществените и частни имущества* на държавата.¹⁹ „Висшият“ характер на социалистическата държавната собственост води до обезразличаване на частната и публичната собственост, независимо от афектацията (предназначението) на притежаваните от държавата имоти.²⁰ Това е и причината в

¹⁹ Разграничението между обществени и частни имущества на държавата е направено и в чл. 13 от ЗДИ от 1941 г., но отпада с приемането на ЗДИ от 1948 г. (потвърдено впоследствие от ЗС от 1951 г.). В разпоредбата на чл. 2 от ЗДИ от 1948 г. по съветски модел се установява презумпция за държавна собственост на всички имоти с неустановен собственик. Вж.: А. Венедиктов, цит. съч., 455. За отричането на такава презумпция вж. Решение № 370 от 27.04.2009 г. по гр.д. № 1644/2008 г. на ВКС, III г.о. Макар ЗИСС да е отменен изрично от ЗС, ЗДИ от 1948 г. посочва общо, че отменя „всички други закони, които му противоречат“, което обхваща и разпоредбите на чл. 21-23 от ЗИСС.

²⁰ Подробно за съществуващите теории за разграничаване на обществените от частните имущества на държавата, в българската правна доктрина и в сравнителноправен план, вж.: В. Христофоров, „Понятието обществен имот. Сравнително-правно изследване“, в: *Годишник на държавното висше училище за финансови и административни науки*, С., 1946/1947, т. VI, 1-49.

ЗДИ-48, а впоследствие и в Закон за собствеността (ЗС) от 1951 г., да липсва разграничение сред имуществата на държавата. В ЗС е обявен незаинтересован от предназначението на имота монизъм в притежаването на държавното имущество: народът, в лицето на своята социалистическа държава, е единствен и еднообразен собственик на всички общонародни имоти (чл. 4 от ЗС). Държавна собственост не може да се притежава „частно“. Тя следва да бъде „изчистена“ от всички (частни) елементи, които биха могли да компрометират нейната „общонародност“, израз на което е и премахването на възприетия от ЗИСС и отменен със ЗС дуализъм на публична (обществени имущества) и частна (частни имущества) собственост на държавата.

Поради същите причини от системата на собствеността в България изчезват *конкурентните обществени собственности*, каквито са обществените имущества на окръжията и на общините (чл. 26 от ЗИСС). Конституцията на НРБ от 1947 г. (чл. 6-10) обявява единствено разделението на общонародна и частна собственост. Повече форми на собственост са изброени в чл. 14 от Конституцията на НРБ от 1971 г.: държавна (общонародна) собственост, кооперативна собственост, собственост на обществените организации и лична собственост. Ако Конституцията от 1947 г. все още използва термина „частна собственост“, то Конституцията от 1971 г. вече я е редуцирала дори чисто езиково до „лична собственост“, но наред с държавната („общонародната“) собственост е признала съществуването и на два своеобразни (допълнителни и преходни) сурогата на социалистическата собственост: кооперативната (включително собствеността на ТКЗС) и собствеността на обществените организации. Именно в тези „преходни“, допуснати

по „социалистическа икономия“, форми на социалистическа собственост идеологията се е опитала трансформира идеята за частната собственост по начин, осигуряващ нейното „вливане“ в общонародната. Съществуването на общинската собственост е възстановено едва с направените през 1990 г. изменения в Конституцията от 1971 г. и в ЗС. Общинската собственост заема своето място до държавната и в Конституцията на РБ от 1991 г. (чл. 17, ал. 4), а през 1996 г. държавната и общинската собственост получават своята пълна уредба – включително с разделението им на публична и частна, с измененията в ЗС и приетите два паралелни по своята структура Закон за държавната собственост и Закон за общинската собственост.

3. Стопанство и чувства

„Сателитната“ социалистическа собственост на ТКЗС *не успява да измести* ефективно частната собственост, макар и да успява да заличи интереса към притежаване на земеделска земя. За „обезсилването“ на частния характер на собствеността на ТКЗС свидетелства отпадането на дължимостта на наем за внесената в ТКЗС земя, потвърдено от ПУ-67.²¹ Като доказателство за *изгубването на икономическия характер на собствеността* на ТКЗС се сочи и обстоятелството, че никой не желае да закупува кооперирана

²¹ Друга линия на атака срещу икономическата същност на частната собственост при запазване на нейното формално съществуване са въведените множество императивни регулации във връзка с наемни правоотношения по Закона за наемите от 1947 г. (отменен 1969 г.) и Закона за наемните отношения от 1969 г. (отменен 1996 г.). Чрез въвеждането на различни механизми за държавно определяне на наемната цена частната собственост загубва жилото си и се превръща в строго контролиран от държавата минимум.

земя, а влизането в ТКЗС по никакъв начин не е свързано с притежаването на такава. Членството в ТКЗС е изцяло еманципирано от притежаването на частна собственост, каквато не е необходимо да бъде внесена от кооператора в ТКЗС. През 80-те години на ХХ в. собствеността на кооператорите в ТКЗС е една фасадна частна собственост, при която „остава юридическото положение за земята като частна собственост, защото се държи сметка именно за нагласите на селяните, на тяхната привързаност към земята... и за международния отзвук от евентуална национализация на земята. Това би отблъснало левите режими в развиващите се страни, които възприемат именно източноевропейския модел на социални преобразувания, а не съветския“²². Фасадата е чисто и просто идеологически компромис, произвел нови юридически теории.

Възприемането на тезата, че „държавата е собственик, а трудовият колектив е стопанин на обобществената икономика и материалните ресурси“²³, води до *отделяне на собствеността върху земята от нейното стопанисване*. Но ако при „вертикалното“ разделяне на феодалната собственост вътрешната динамика на собствеността като комплекс от правомощия се осигурява от противостоянето на реални икономически интереси в „спора за по-силно владение“:

спорът между двама носители на вещни права върху един и същ участък е бил спор не за две качествено различни права: за право на собственост и право върху чужда вещ, а спор за по-доброто, по-силното право, при това спор, който най-често се е водел като спор за правото на владение на вещта²⁴,

²² Вж.: И. Марчева, цит. съч., 406.

²³ Пак там, 417.

²⁴ Вж.: А. Венедиктов, цит. съч., 87.

то обобществяването на частната собственост в ТКЗС е довело до „пресушаване“ и на двете страни в конфликта за собственически правомощия. Правосубектността на ТКЗС и прикрепеното към нея право на ползване върху земеделската земя са осигурявали теоретико-юридическо „алиби“ за фасадното съществуване на частната собственост на кооператорите, докато чисто икономически и психологически последната *de facto* е престанала да съществува. Обедини, за да владееш. Липсата на какъвто и да било реален икономически интерес (вътрешен конфликт, или двигател), който да поддържа жизнеността на „обединително-разделящата“ собственост на ТКЗС, съответно – на неосъществилата се в България единна общонародна собственост върху земята, постепенно била осъзната от българските управници. Това станало причина за предприемането на действия по **оттегляне на държавата от общественото земеползване** през втората половина на 80-те години на ХХ в., имащи за цел да се преодолее отчуждаването на селянина от обобществената земя, като се стимулира „частнособственическото му чувство“²⁵. Тези действия бележат и началото на осъществилия се впоследствие преход към пазарна икономика и обявената в Конституцията на РБ от 1991 г. свобода на стопанската инициатива (чл. 19, ал. 1 от КРБ).

²⁵ Вж.: И. Марчева, цит. съч., 422. Интерес представлява и предположението на автора, че чрез разрешаването на публикуването на романа на Ивайло Петров *Хайка за вълци*, в който е пресъздадена драмата на селяните, вкарани насилствено в ТКЗС, „властта търси канали за подготовка на обществото да възприеме полесно разпадането на колективната форма на собственост върху земята“.

издателска къща **КК**kx@bsph.org
.....
софия 1000 площад „славейков“ 11
..... за продажби: 0895 772508.....
..... **ново: можете да поръчате книги от нашата нова**
интернет страница: www.kx-publishing.org.....

за книжарници: можете да намерите книгите ни на Бирса „Болуд“,
София, офис 6 (сутерен)

ако искате да получавате новини за книгите ни
и техните промоции, изпратете празно електронно съобщение с
тема/subject NEWS на адрес: kx@bsph.org

Александър Кънев, Александър Късов, Боян Знеполски,
Валентин Калинов, Васил Видински, Калин Янакиев, Красимир
Стоянов, Лидия Кондова, Петър Горанов, Стоян Ставру,
Хараламби Паницидис, Янаки Стоилов

ИСТОРИИ И РАЗКАЗВАЧИ:
философия, право, литература

специално издание за юбилея на професор Стилиян Йотов

съставителство Антоанета Колева, Валентин Калинов, Стоян Ставру
научна редакция доц. д-р Стоян Ставру
дизайн Гергана Икономова
корекции Жечка Тодорова
техническа редакция Ася Захариева

Издателска къща **КК** – Критика и Хуманизъм

ISBN 978 954 587 234 1